

Марченко Олег Миколайович

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та
всесвітньої історії

Центральноукраїнський державний університет ім. В. Винниченка, Україна

Витоки занепаду Речі Посполитої в XVII–XVIII ст.

Причини розпаду держав завжди ставали предметом пильного розгляду істориків, політологів, філософів, як представників академічної науки, так і пересічних людей. Не залишається осторонь жвавих дискусій і питання передумов, чинників, які призвели до того, що доволі сильна держава, як Річ Посполита, зникла з політичної карти Центрально-Східної Європи наприкінці XVIII ст. При аналізі цієї проблеми дослідники не знаходять однозначних трактувань щодо, наприклад, таких питань, відповідаючи на які, і формуються певні точки зору:

1. Панує різна оцінка причин економічного та політичного занепаду Польщі.
2. Чи переважають внутрішні чи зовнішні чинники розпаду держави?
3. Поділи Польщі є неприродним явищем у міжнародних відносинах у Європі другої половини XVIII ст., чи це є закономірним результатом послідовних логічних тенденцій суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку країн Західної та Центрально-Східної Європи?
4. Чи потрібно розглядати поділи 1772, 1793 і 1795 років як фази єдиного процесу, чи кожен із них зумовлений власними причинами?
5. Яка міра відповідальності Пруссії, Австрії, Росії як безпосередніх учасників поділів польських територій?

Розглянемо деякі із цих трактувань більш детально.

У польській історіографії причини занепаду в Польщі в другій половині XVII – початку XVIII ст. вбачають у військово-політичних чинниках: руйнування, принесених шведським «потопом» 1655–1660 рр., війною з Московією та українським козацтвом, Північною війною 1700–1721 рр. Радянська історіографія головну причину занепаду Польщі вбачала в

самій природі панцино-фільваркової системи, а війни та руйнування лише поглибили цю кризу. За підрахунками Л.О. Зашкільняка та М.Г. Крикун, в 1661 році в районі Варшави із 467 поселень 46 були повністю знищені; зі 101 фільварку в Мазовії 13 були спустошені; у 27 були спалені всі будівлі, у 20 – винищена худоба. У Східному Помор'ї третина сіл припинила існування. Поділля і Галицька Русь втратила 58% селянських господарств. У Великій Польщі кількість селянських господарств скоротилося на 65%, а кількість селян на 51%. У Східному Помор'ї – на 60%. Результатом було запустіння земель. У середньому число знищених війною сіл і містечок у різних районах Речі Посполитої коливалося від 10% до 30% [2, с. 207]. Руйнівні наслідки Північної війни були не меншими за масштабом. Особливо важким ударом для польського господарства стали грошові контрибуції, які склали загалом 60 млн талерів – еквівалент двох річних національних доходів у масштабі 1717 року [2, с. 208]. Війни супроводжувалися епідеміями. Вони – разом із війнами та голодом – забрали до третини населення Речі Посполитої.

Із середини XVII ст. спостерігалася анархізація політичного життя Польщі. Це проявлялося в ослабленні королівської влади. Прерогативи короля розчинялися в повноваженнях сейму, сенату, сеймиків, центрального та місцевого адміністративного апарату. Так, уже за «Генріховими артикулами» від 1573 року права короля обмежувалися інститутом сенаторів-резидентів, підписанням «*pacta conventa*» при вступі на престол чергового монарха, створенням коронного трибуналу, який позбавив короля права бути верховною апеляційною інстанцією в судових спорах. Згодом було обмежено право короля виробляти нобілітації, була скорочена королівська гвардія, королю було заборонено без дозволу сейму виїжджати за кордон, вирішувати самостійно шлюбні справи та ін. Водночас польська «шляхетська демократія» наприкінці XVI–XVII ст. поступово перероджувалася в магнатську олігархію. Останні часто діяли вже в інтересах не Речі Посполитої, а своїх власних чи служили іноземним державам за гроші.

У міру обмеження повноважень короля, усе більш численними ставали функції сейму, але він працював неефективно. Принцип «liberum veto», тобто прийняття рішень абсолютною більшістю голосів, часто призводив до зриву сесійних засідань сейму й сеймова трибуна ставала найчастіше ареною зіткнення своєкорисливих інтересів магнатських кланів, що робило політичне життя Польщі нестійким.

Не були визначені принципи співвідношення влади сейму й сеймиків, які постачали послів інструкціями, як вирішувати те чи інше питання. Сейм був не зможі домогтися виконання своїх рішень на місцях, де вся реальна влада зосередилася в руках сеймиків і магнатських груп, що стояли за ними. Сеймики стали відігравати роль органів місцевої влади, вершити суд, вводити податки, приймати обов'язкові для даної території постанови. З іншого боку, і сеймики не могли домогтися рішень, які мали б обов'язкову силу на всій території Речі Посполитої. Результатом була регіоналізація польського політичного життя, наростання в ній відцентрових тенденцій.

Любавський М.К. констатує також моральну деградацію шляхти, яка походила від загальної бездіяльності та розкоші. Будь-які ідеали перестали бути авторитетом, їхнє місце зайняли бажання насолоди життям, падав патріотизм, зникла повага до закону, яку замінила протекція сильних. Правосуддя стало заручником магнатської сваволі й мало славу продажного. Відбулося падіння культурного рівня шляхти та міщан [4, с. 315].

Після Північної війни з 20-60-х років XVIII ст. Річ Посполита стає об'єктом постійного втручання ззовні й політичного маніпулювання (з боку Росії, Франції, Пруссії, Австрії), що спонукало польські кола ставити питання про державні перетворення, модернізацію політичного, економічного життя.

Щодо міри відповідальності Пруссії, Австрії, Росії, які своїми діями (відвертим втручанням у внутрішні справи Польщі, силовим тиском, анексією територій) призвели до ліквідації Речі Посполитої, то в історіографії існують різні підходи і трактування цих подій.

Польські дослідники основну вину за поділи країни покладають на рішення, які приймалися за безпосередньою участю Катерини II та Фрідріха II. Саме позиція росіян із розв'язання так званого «дисидентського питання» призвело до першого поділу Польщі 1772 року. Загалом серед польських авторів популярною є теорія «змови проти Польщі» (про такий погляд, зокрема, свідчить праця Т. Цегельського, Л. Кондзедя [7]).

У російській історіографії основним архітектором поділів Польщі вважають прусського короля Фрідріха II, розглядаючи роль Росії, як вимушену обставинами російсько-турецької війни 1768–1774 років, для закінчення якої необхідно було нейтралізувати відкриту протидію Австрії та приховану – Пруссії. Катерині II вказувалося чи не єдине дорікання – у посиленні Пруссії та передачі української Галичини Австрії. Під впливом С.М. Соловйова, який опублікував 1863 року працю «Історію падіння Польщі» [5], сформувалася і потім перейшла в радянські підручники історії (а зараз і в російські) «національна» концепція, відповідно до якої Росія, беручи участь у поділах Польщі, тільки повертала у свій склад українські та білоруські землі, не приєднавши ні п'яді території корінної Польщі (питання про Литву й Курляндію трактувалось як таке, що мало для них позитивні наслідки у зв'язку з тим, що «Росія була більш економічно розвинена, ніж Річ Посполита» [5, с. 214]). Водночас відзначався несправедливий характер поділу Польщі з боку всіх трьох країн. На нашу думку, оцінка історичних подій давнини на основі реалій і моральних постулатів пізнішого часу (особливо сьогодення) стає підґрунтям для політизованих спекуляцій.

Значна частина українських і почасти російських дослідників (Л.О. Зашкільняк, М.Г. Крикун [2], І.І. Ілюшин [3], П.В. Стегній [6], Ю.А. Геровський [1] та ін.) пов'язують розпад Речі Посполитої з глибокою та тривалою кризою, внутрішнім розкладом польського державного ладу (недієздатний державний устрій, консервативна суспільна структура країни, практика «вільної елекції» при обрані короля, надмірні привілеї шляхти, кастовість, панщина, недосконалі закони), всевладністю та корисливістю

шляхти (наприклад, зазначають, що громадські та державні діячі (Браницькі, Ржевуські, Чарторийські, Огінські та ін.) не зробили нічого, щоб завчасно запобігти занепаду Польщі. Вони, навпаки, доклали всіх зусиль, щоб підготувати загибель держави власними руками), моральним занепадом суспільства (панувала корупція, продажність, корисливість), деградацією звичаїв, падінням патріотизму, політикою сусідів Польщі (Пруссії, Австрії, Росії) у поділі території країни.

Отже, об'єктивні оцінки занепаду Речі Посполитої в XVII–XVIII ст. і втрати державності можливі лише за умови системного підходу, що передбачає їх розгляд у рамках еволюції міжнародних відносин у Європі. Можна стверджувати, що окремо ні зовнішні, ні внутрішні чинники не призвели б до падіння Речі Посполитої. Вони були зумовлені дією одночасно двох факторів: внутрішні проблеми Польщі і втручання країн-сусідів.

Список джерел:

1. Геровский Ю.А. Польша среди европейских держав (XVI–XVIII вв.) // Вопросы истории. 1977. № 12. С. 135–147.
2. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський нац. ун-т імені І. Франка, 2002. 752 с.
3. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.): курс лекцій: навч. посіб. для студ. спец. вищ. навч. закл. / за ред. В.І Ярового. Київ: Либідь, 2001. 628 с.
4. Любавский М.К. История западных славян (прибалтийских, чехов и поляков). Москва: изд. Сабашниковых, 1918. 459 с.
5. Соловьев С.М. История падения Польши. Москва: тип Грачева и К⁰, 1863. 370 с.
6. Стегний П.В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795. Москва: Междунар. отношения, 2002. 696 с.
7. Cegielski T., Kądziela Ł. Rozbiory Polski 1772–1793–1795. Warszawa: Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1990. 351 s.